BOJXONA QIYMATINI BELGILASHDA YETKAZIB BERISH TIJORAT SHARTLARIDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Shadmankulov Anvar Ablakulovich
O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi
huzuridagi Bojxona qo‘mitasining Bojxona instituti
Maxsus fanlar kafedrasi boshlig‘i, i.f.n., dotsent, podpolkovnik.
(tel. +998909744753) e-mail: anvarshadmankulov@umail.uz

Soliyev Ruslan Abdulazizovich
O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi
huzuridagi Bojxona qo‘mitasining Bojxona instituti 3-kurs kursanti
(tel. +998881813355) e-mail: ruslansoliyev381@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21511315

Annotatsiya. Maqolada bojxona qiymatini aniqlashda xalqaro savdo amaliyotida keng qo‘llaniladigan yetkazib berishning tijorat shartlari – **Incoterms** qoidalarining o‘rni va ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Bojxona qiymatini aniqlashning xalqaro hamda milliy huquqiy asoslari o‘rganilib, amaliyotda uchrayotgan muammolar yoritilgan. Shuningdek, bojxona qiymatini belgilash jarayonini takomillashtirish, elektron deklaratsiyalash tizimini rivojlantirish, bojxona nazoratida raqamli texnologiyalar va risklarni boshqarish tizimini keng qo‘llash bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari bojxona organlari faoliyati samaradorligini oshirish, tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari uchun qulay shart-sharoit yaratish hamda bojxona to‘lovlarini to‘g‘ri hisoblashga xizmat qiladi

Kalit so‘zlar: bojxona qiymati, Incoterms, bojxona nazorati, tashqi iqtisodiy faoliyat, bitim qiymati, transport xarajatlari, sug‘urta, JST, WCO.

Kirish. Bugungi kunda xalqaro savdo hajmining ortib borishi, logistika tizimlarining rivojlanishi va iqtisodiy integratsiya jarayonlarining jadallashuvi bojxona organlari zimmasiga yangi vazifalarni yuklamoqda. Ushbu vazifalar orasida bojxona qiymatini to‘g‘ri aniqlash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki bojxona qiymati import qilinayotgan tovarlar bo‘yicha bojxona bojlari, qo‘shilgan qiymat solig‘i va boshqa majburiy to‘lovlarni hisoblashning asosini tashkil etadi. Bojxona qiymatining noto‘g‘ri aniqlanishi davlat byudjeti daromadlarining kamayishiga, tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining ortiqcha xarajatlarga duch kelishiga hamda bojxona organlari va tadbirkorlar o‘rtasida nizolar yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli bojxona qiymatini xalqaro standartlar asosida aniqlash bugungi kunda dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biridir. Bojxona qiymatini shakllantirishda muhim omillardan biri yetkazib berishning tijorat shartlari hisoblanadi. Xalqaro Savdo Palatasi tomonidan ishlab chiqilgan **Incoterms**-qoidalari sotuvchi va xaridor o‘rtasida transport, sug‘urta, yuklash-tushirish, eksport va import rasmiylashtiruvi bilan bog‘liq xarajatlar hamda tavakkalchilikni taqsimlash tartibini belgilaydi. Mazkur qoidalarning to‘g‘ri qo‘llanilishi bojxona qiymatini aniq hisoblashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi bojxona qiymatini belgilashda yetkazib berish tijorat shartlarining o‘rnini tahlil qilish, amaliyotdagi mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Bojxona qiymatini aniqlashning nazariy-huquqiy asoslari .Bojxona qiymati tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish tizimining muhim iqtisodiy-huquqiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. U bojxona chegarasi orqali olib o'tilayotgan tovarlar bo'yicha bojxona bojlari, qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i hamda boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli bojxona qiymatini to'g'ri aniqlash davlat byudjeti daromadlarini ta'minlash, ichki bozorni himoya qilish va tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari o'rtasida adolatli raqobat muhitini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bojxona qiymati faqatgina tovarning shartnomada ko'rsatilgan narxidan iborat

emas. Uni aniqlashda transport, sug'urta, yuklash-tushirish, vositachilik haqi, litsenziya to'lovlari va ayrim boshqa xarajatlar ham hisobga olinadi. Aynan shu xarajatlarning to'g'ri hisobga olinishi bojxona qiymatini aniq belgilash imkonini beradi. Iqtisodiy nuqtai nazardan bojxona qiymati davlatning fiskal siyosatini amalga oshirish vositasi bo'lishi bilan bir qatorda, tashqi savdo statistikasi, import hajmini tahlil qilish hamda bojxona xavflarini boshqarishda ham muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida bojxona qiymatini aniqlash tartibi **O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi** hamda bojxona qiymatiga oid normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Milliy qonunchilikning asosiy tamoyillari Jahon savdo tashkilotining **1994-yilgi GATTning VII-moddasini qo'llash to'g'risidagi Kelishuv (Customs Valuation Agreement)** talablariga mos ravishda shakllantirilgan. Mazkur Bitimga ko'ra, bojxona qiymatini aniqlashning asosiy tamoyili – import qilinayotgan tovarning **bitim qiymati**dan foydalanishdir. Bitim qiymati deganda import qilinayotgan tovar uchun haqiqatda to'langan yoki to'lanishi lozim bo'lgan narx tushuniladi. Agar ushbu usulni qo'llashning imkoni bo'lmasa, qonunchilikda belgilangan boshqa usullar ketma-ket qo'llaniladi.

Bunday yondashuv bojxona qiymatini sun'iy ravishda oshirish yoki pasaytirishning oldini olishga, bojxona organlari faoliyatining shaffofligini ta'minlashga hamda xalqaro savdo ishtirokchilari huquqlarini himoya qilishga xizmat qiladi

Bojxona qiymatini aniqlash usullari. Xalqaro amaliyot va milliy qonunchilikka muvofiq bojxona qiymati quyidagi olti usul asosida aniqlanadi:

1. olib kiriladigan tovarga doir bitimning qiymati bo‘yicha;
2. aynan bir xil tovarga doir bitimning qiymati bo‘yicha;
3. o‘xshash tovarga doir bitimning qiymati bo‘yicha;
4. qiymatlarni chegirib tashlash asosida;
5. qiymatlarni qo‘shish asosida;
6. zaxira usul

Bojxona qiymatini shakllantirishda eng muhim omillardan biri tovarning qanday shart asosida sotilganligidir. Agar kontrakt **EXW** sharti asosida tuzilgan bo'lsa, transport va sug'urta xarajatlarining katta qismi xaridor zimmasiga tushadi va ular bojxona qiymatiga qo'shilishi lozim. **CIF** yoki **CIP** shartlarida esa mazkur xarajatlarning aksariyati bitim narxining o'zida aks etadi.

Shu sababli Incoterms qoidalarini to'g'ri talqin qilish bojxona qiymatini aniqlashning ajralmas qismi hisoblanadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, aynan yetkazib berish shartlarining noto'g'ri qo'llanilishi bojxona qiymati bilan bog'liq nizolarning asosiy sabablaridan biridir

Bojxona qiymatini belgilashda incoterms 2020 qoidalarining o‘rni va amaliy tahlili. Xalqaro savdo operatsiyalarida sotuvchi va xaridorning huquq hamda majburiyatlarini aniq belgilash maqsadida Xalqaro Savdo Palatasi (International Chamber of Commerce – ICC) tomonidan **Incoterms** qoidalari ishlab chiqilgan. Ushbu qoidalarning amaldagi tahriri — **Incoterms® 2020** bo‘lib, u 2020-yildan boshlab xalqaro savdo amaliyotida qo‘llanilmoqda.

Incoterms 2020 qoidalari tovarning narxini emas, balki uni yetkazib berish jarayonida xarajatlar, tavakkalchilik va majburiyatlarning sotuvchi hamda xaridor o‘rtasida taqsimlanishini belgilaydi. Shu sababli bojxona qiymatini aniqlashda mazkur qoidalar alohida ahamiyat kasb etadi.

Bojxona qiymatini hisoblashda kontraktda ko‘rsatilgan Incoterms sharti asosida transport, sug‘urta, yuklash-tushirish va boshqa xarajatlarning qaysi qismi bitim narxiga kiritilganligi aniqlanadi. Bu bojxona to‘lovlarining to‘g‘ri hisoblanishini ta'minlaydi.

Incoterms 2020 qoidalari 11 ta yetkazib berish shartidan iborat bo‘lib, ular transport turiga qarab ikki guruhga bo‘linadi

Barcha transport turlari uchun	Faqat dengiz va ichki suv transporti uchun
EXW (Ex Works)	FAS (Free Alongside Ship)
FCA (Free Carrier)	FOB (Free on Board)
CPT (Carriage Paid To)	CFR (Cost and Freight)
CIP (Carriage and Insurance Paid To)	CIF (Cost, Insurance and Freight)
DAP (Delivered at Place)	

DPU (Delivered at Place Unloaded)	
DDP (Delivered Duty Paid)	

Shart	Transport	Sug'urta	Bojxona qiymatiga ta'siri
EXW	Xaridor	Xaridor	Transport va sug'urta qo'shiladi
FCA	Xaridor	Xaridor	Qo'shimcha xarajatlar aniqlanadi
FOB	Xaridor	Xaridor	Fraxt va sug'urta qo'shiladi
CFR	Sotuvchi	Xaridor	Sug'urta qo'shiladi
CIF	Sotuvchi	Sotuvchi	Qo'shimcha hisob kam talab qilinadi
CPT	Sotuvchi	Xaridor	Sug'urta tekshiriladi
CIP	Sotuvchi	Sotuvchi	Hisoblash qulay
DAP	Sotuvchi	Kelishuv asosida	Ayrim xarajatlar ajratiladi
DPU	Sotuvchi	Kelishuv asosida	Tushirish xarajatlari hisobga olinadi
DDP	Sotuvchi	Sotuvchi	Import bojlaridan tashqari barcha xarajatlar narxda

Jadval 1. Incoterms 2020 shartlarining bojxona qiymatiga ta'siri

Amaliy misol:

Masalan, Xitoydan O‘zbekistonga sanoat uskunasi import qilinmoqda.

Kontrakt qiymati: 80 000 AQSH dollari. **Yetkazib berish sharti:** FOB Shanghai.

Qo‘shimcha xarajatlar: tashish – 4 500 AQSH dollari; sug‘urta – 700 AQSH dollari. Bunda bojxona qiymati: **80 000 + 4 500 + 700 = 85 200 AQSH dollari**

Agar deklarant bojxona qiymatini faqat kontrakt narxi bo‘yicha (80 000 AQSH dollari) deklaratsiya qilsa, bojxona to‘lovlari noto‘g‘ri hisoblanadi. Natijada bojxona organi qo‘shimcha hisob-kitob o'tkazadi va zarur hollarda qonunchilikda nazarda tutilgan choralarni qo‘llaydi

Muammolar.

1. Tashqi savdo shartnomalarida Incoterms sharti ko‘rsatilmasligi;
2. Transport xarajatlarini tasdiqlovchi hujjatlar to‘liq taqdim etilmasligi;
3. Multimodal tashuvlarda xarajatlarni ajratishdagi qiyinchiliklar;
4. Deklarantlar tomonidan Incoterms qoidalarining yetarli darajada o‘zlashtirilmaganligi;
5. Ayrim hollarda bojxona qiymatini sun'iy ravishda pasaytirishga urinishlar.

Mazkur muammolar bojxona rasmiylashtiruvi muddatining uzayishiga, qo‘shimcha tekshiruvlar o‘tkazilishiga va ayrim hollarda sud nizolarining kelib chiqishiga sabab bo‘lmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Incoterms 2020 qoidalarini to‘g‘ri qo‘llash bojxona qiymatini aniqlashning aniqligini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, EXW, FCA va FOB shartlari bo‘yicha xarajatlarning to‘liq hisobga olinishi davlat byudjetiga tushumlarning to‘liq undirilishini ta'minlaydi. CIF va CIP shartlarida esa bojxona qiymatini aniqlash nisbatan soddaroq bo‘lib, deklaratsiya qilish jarayoni tezroq amalga oshiriladi. Bojxona organlari tomonidan elektron nazorat tizimlarini yanada rivojlantirish, tashqi savdo hujjatlarini avtomatik tahlil qilish hamda sun'iy intellekt asosidagi risklarni boshqarish tizimini joriy etish bojxona qiymatini aniqlashning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi

Xorijiy davlatlar tajribasi. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda bojxona qiymatini aniqlashda xalqaro standartlarga qat'iy rioya etilishi bojxona ma'murchiligini samarali tashkil etishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Yevropa Ittifoqi davlatlari, AQSh, Yaponiya,

Janubiy Koreya va Singapur bojxona qiymatini aniqlashda **JSTning Bojxona qiymati bo'yicha Bitimi** hamda **Incoterms 2020** qoidalaridan keng foydalanadi

Yevropa Ittifoqi tajribasi. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida bojxona deklaratsiyasida ko'rsatilgan Incoterms sharti elektron tizim orqali avtomatik ravishda transport, sug'urta va tijorat hujjatlari bilan solishtiriladi. Agar hujjatlar o'rtasida tafovut aniqlansa, deklaratsiya qo'shimcha tekshiruvga yuboriladi

Natijada: inson omili kamayadi; bojxona qiymati aniq belgilanadi; korrupsion holatlar kamayadi; rasmiylashtirish muddati qisqaradi.

Janubiy Koreya tajribasi. Janubiy Koreya bojxona xizmati bojxona qiymatini aniqlashda **Big Data** va **Sun'iy intellekt** texnologiyalaridan foydalanadi.

Import qilinayotgan tovarning narxi, ishlab chiqaruvchi davlati, transport xarajatlari, sug'urta qiymati, avvalgi import operatsiyalari avtomatik ravishda tahlil qilinadi. Natijada xavfli operatsiyalar tez aniqlanadi

O'zbekiston bojxona tizimining SWOT tahlili

Kuchli tomonlar

- bojxona tizimi raqamlashtirilmoqda;
- elektron deklaratsiya tizimi joriy qilingan;
- xalqaro standartlar bosqichma-bosqich joriy etilmoqda

Zaif tomonlar

- Incoterms bo'yicha bilim yetarli emas;
- transport xarajatlari har doim ham to'liq tasdiqlanmaydi;
- ayrim ma'lumotlar qo'lda tekshiriladi

Imkoniyatlar

- Sun'iy intellektni joriy etish;
- WCO standartlarini to'liq qo'llash;
- elektron ma'lumot almashuvini kengaytirish.

Xavflar

- bojxona qiymatini sun'iy pasaytirish;
- qalbaki hujjatlardan foydalanish;
- xalqaro logistika xarajatlarining o'zgaruvchanligi

Takliflar:

1-taklif: Elektron deklaratsiyaga Incoterms bo'yicha avtomatik tekshiruv modulini joriy etish.

2-taklif: Transport kompaniyalari va bojxona organlari o'rtasida yagona elektron axborot almashuv tizimini yaratish.

3-taklif: Bojxona qiymatini hisoblovchi onlayn kalkulyator ishlab chiqish.

4-taklif: Sun'iy intellekt asosida bojxona qiymatini baholash tizimini joriy qilish.

5-taklif: Incoterms-2020 bo'yicha bojxona xodimlari va tadbirkorlar uchun muntazam o'quv kurslarini tashkil etish va bojxona qiymatini aniqlash bo'yicha milliy uslubiy qo'llanma ishlab chiqish

Jadval.2 Takliflarni amalga oshirish natijasida kutilayotgan samaradorlik

Taklif	Kutilayotgan natija
Avtomatik tekshiruv	Bojxona qiymati aniq hisoblanadi
Elektron integratsiya	Hujjatlar tez tekshiriladi
Sun'iy intellekt	Xavfli operatsiyalar tez aniqlanadi
Onlayn kalkulyator	Deklarantlar xatolari kamayadi
Malaka oshirish	Incoterms qoidalarini qo'llash sifati oshadi

XULOSA. Mazkur tadqiqot davomida bojxona qiymatini belgilashda yetkazib berish tijorat shartlaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari kompleks ravishda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bojxona qiymatini to'g'ri aniqlash davlatning fiskal manfaatlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari uchun teng raqobat sharoitini yaratish hamda xalqaro savdo munosabatlarining shaffofligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Aniqlanishicha, **Incoterms 2020** qoidalarini to'g'ri qo'llash bojxona qiymatini shakllantirishning eng muhim omillaridan biridir. Ayniqsa, **EXW**, **FCA** va **FOB** shartlari bo'yicha transport, sug'urta va boshqa qo'shimcha xarajatlarning bojxona qiymatiga to'g'ri kiritilishi bojxona to'lovlarini adolatli hisoblash imkonini beradi. **CIF**, **CIP** va **DDP** shartlarida esa xarajatlarning katta qismi bitim narxiga kiritilganligi sababli bojxona qiymatini aniqlash nisbatan soddalashadi.

Tahlillar O'zbekiston bojxona amaliyotida ayrim muammolar mavjudligini ko'rsatdi. Jumladan, tashqi savdo shartnomalarida Incoterms tahririning ko'rsatilmasligi, transport va sug'urta xarajatlarini tasdiqlovchi hujjatlarning to'liq taqdim etilmasligi, deklarantlarning malaka darajasi va ayrim jarayonlarning to'liq avtomatlashtirilmaganligi bojxona qiymatini aniqlash sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida elektron deklaratsiya tizimiga Incoterms bo'yicha avtomatik nazorat moduli, sun'iy intellekt asosidagi risklarni boshqarish tizimi, bojxona qiymatini hisoblovchi onlayn kalkulyator hamda transport va sug'urta kompaniyalari bilan integratsiyalashgan axborot tizimini joriy etish taklif qilindi.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasi bojxona organlari faoliyatini takomillashtirish, bojxona nazoratining shaffofligini oshirish, bojxona to'lovlarini to'g'ri hisoblash va tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi.
2. WTO. *Agreement on Implementation of Article VII of the General Agreement on Tariffs and Trade 1994 (Customs Valuation Agreement).*
3. World Customs Organization. *Guide to Customs Valuation.*
4. International Chamber of Commerce. *Incoterms2020.*
5. A.Shadmankulov. Bojxona qiymati. O‘quv qo‘llanma. T.: Bojxona instituti. –2023.
6. A.Shadmankulov. Bojxona qiymatiga ta‘sir qiluvchi omillar. O‘zbekiston bojxona axborotnomasi jurnali, 2-son, 2024-yil.
7. https://gov.uz/oz/miit/sections/view/12768 sayti.
8. A.Shadmankulov, M.Otayev. Fendamental tadqiqotlar jurnali. 6/2024. 155-b.
9. www.wcoomd.org internet sayti
10. Debt Management in Customs Administrations (June 2021) maqolasi(https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/key-issues/revenue-package/debt-management_en.pdf?la=en)
11. Bojxona qo‘mitasi ma’lumotlari.